

Dilbilim Açısından Çeviri

BERKE VARDAR

Bütün çağlarda karşımıza çıkan bir etkinliktir çeviri. Ama özellikle İkinci Dünya Savaşından bu yana uluslararası bildirişim gereksinmesinin neredeyse evrensel boyutlara ulaşmasıyla bu etkinliğin önemi giderek artmış, kapsamı alabildiğine genişlemiştir. Böylece, uygulama açısından olduğu gibi kuram bakımından da büyük bir aşama yapılmıştır.

Uygulamalı dilbilimin sınırları içinde oluşmakta olan *çeviribilim* de, bu dal çerçevesinde ortaya atılan yeni kavramlar, öne sürülen çeşitli varsayımlar söz konusu gelişimi destekleyen gerçekleştirmelerdir. Yakın bir geçmişe değin dilbilim yapıtlarında ya hiç değinilmeyen ya da şöyle bir dokunulup geçilen bu konu¹ günümüzde verimli ve etkin dilbilimsel yaklaşımlarla derinden kavranmaya çalışılmakta, yoğun bir biçimde değişik açılardan irdelenmektedir.² Çeşitli üniversitelerin yanı sıra³ uluslararası kuruluşlar da çeviri konusuna büyük önem vermekte, özellikle uzmanlık dallarındaki çeviri etkinliği büyük bir ilerleme göstermektedir. Uygulamalı sözcükbilime bağlı yeni bir dal olan *terimbilim*'den⁴ de, çağdaş uygulayımın olanaklarından da yararlanılarak çok başarılı sonuçlara-ulaşılmaktadır.

İşte bu bağlam içinde değerlendirilmesi gereken çeviri olgusunu ilk yaklaşımda "doğal bir dildeki bildirileri kimi kişilerin anlamsal ve işlevsel eşdeğerlik sağlayarak bir başka doğal dile aktarması" olarak tanımlayabiliriz. Görüldüğü gibi *dillerarası* ve *insajısal* bir etkinlik söz konusudur burada ve *dil içi çeviri* de, *bilgisayar çevirisi* de konumuzun dışında kalmaktadır: Dil içi çeviri diye adlandırılan işlem bir dildeki göstergeleri yine o dildeki açıklamalarla, tanımlamalarla, eşanlamlı ya da karşıt anlamlı sözcüklerle yorumlama eylemidir; bilgisayar çevirisi ise bir dildeki göstergeleri yapay bir dildeki dilsel olmayan göstergelerle yorumlayan etkinliktir.⁵

Dillerarası ve insansal nitelikli çeviriye *bildirişim çevrimi* açısından bakılması, en yüzeysel görüntüsünden en derin özelliklerine değin bu olgunun dilbilim örneğinden esinlenilerek incelenmesi kuram düzleminde de, uygulama alanında da birçok sorunu aydınlatılabilir, çeşitli güçlüklerin aşılmasını kolaylaştırabilir.

Bu yönüyle ele alındığında çevirinin, değişik diller kullanan Konuşu-

¹ Bkz. özellikle G. Moimin, *Les Problèmes thioriques de la traduction*, Paris, Gallimard, 1963, s. 10 ve J.-R. Ladmiral, "Introduction", *Langages*, 28, 1972.

² Burada özellikle A.V. Fedorov, J.-P. Vinay, J. Darbelnet, E. Cary, J.C. Catford, E.A. Nida, R.A. Brovver, C.R. Taber, G. Mounin, J.-R. Ladmiral gibi bilim adamlarının çalışmaları söz konusudur. Ülkemizde Ö. Başkan *Yabancı-Dil öğretimi* adlı yapıtında (İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969, s. 111-116) bu soruna öğretim ve smavbilim açısından değinmiş, D. Aksan *Her Yönüyle Dil* adlı kitabının (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1977) bir bölümünü (s. 74-79) çeviri konusuna ayırmıştır. Ayrıca son yıllarda çeşitli toplantılar da düzenlenmektedir bu konuda. Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümünün düzenlediği iki toplantıda (1977) yapılan konuşmaların büyük bir bölümü *Dilbilim* dergisinde yayımlanmıştır, (sayı 2, 1977) Söz konusu toplantıda değindiğimiz kimi sorunları bu yazımızda daha geniş olarak ele alıyoruz.

³ Çeviri alanında "gerçek bir kuramsal ya da bilimsel bireşim"e yönelen kurumlar içinde Sarrebrück Üniversitesi Çeviri Bölümü seçkin bir yer tutmaktadır. Bkz. J.-R. Ladmiral, a.g.y.

⁴ Bilimsel ve uygulamısal terimleri inceleyen, yeni terim üretme ilkelerini belirleyen bu dal büyük bir gelişme içindedir.

⁵ Bkz. R. Galisson ve D.Coste, *Dictionnaire de didactique des langues*, Paris, Hachette, 1976.

cular (ya da Vericiler) ve Dinleyiciler (ya da Alıcılar) arasında sözlü ya da yazılı bildiriler aracılığıyla "bilgi" aktarımı sağlayan etkinlik olduğu görülür. Bir "kaynak" dildeki göstergelerle bunların oluşturduğu anlamsal-biçimsel bütünleri bir "erek" dildeki göstergesel ve anlamsal-biçimsel bütünlere dönüştürme eylemidir çeviri ve "eşanlı" bir edimi de yansıtabilir, "artanlı" bir edimi de. Bu dönüştürüm eyleminin amacı, dilsel bağlamla dildışı durumdan, betiğin oluşturduğu kendine özgü bütünle bu bütünün değindiği dış ortamdaki doğan anlamı, deyiş özellikleriyle birlikte bir başka dile iletmek, sonuç olarak anlamsal ve işlevsel eşdeğerlik sağlamaktır. Gerçekten de, kaynak bildiriyle erek bildiri aynı durumlarda kullanılabilirler oranda aynı anlama geleceklerinden, bu türlü bir eşdeğerlik sağlayan çeviri amacına ulaşmış, görevini başarmış sayılır.

Yukarıda değinilen dönüştürüm eylemi sırasında karşılaşılan en önemli sorun, kaynak dildeki betiğin erek dildeki betik biçimine girerken bilgi yitimine uğramasıdır.⁶ Bir gönderge (gösterilen nesne, varlık, vb.) ya da dış gerçeği aktaran ve bir düzgü (kod) içinde belli bir biçime bürünerek yer alan her şeyi kapsayan "bilgi"nin yitime uğraması demek, kaynak dildeki düzgü uyarınca oluşturulan bildirideki kimi öğelerin tümüyle ya da bir bölümüyle erek dilde oluşturulan bildiriye yerleştirilememesi demektir. Bildirişimin, daha doğrusu -burada eylem tek yönde gerçekleştiğinden- bildirim akşamaması için bilgi yitimini olabildiğince azaltmak çevirmenin (ya da dilmacın) başlıca kaygısıdır.

Yapılan saptamalara göre, bilgi yitimine yol açan nedenlerden biri salt *dilsel* kökenlidir. Gerçekten de her dil kendine özgü bir düzen sunar, dış gerçeği ya da göndergeleri, bunların oluşturduğu evreni özgül bir biçimde yorumlar, bölümler, kavramlaştırır, dizgeleştirir.⁷ Bir ögenin kavramsal değeri yalnızca öbür öğelerle kurduğu bağıntı ve ayrılıklardan oluşur; "dil, bütün öğeleri dayanışık, birinin değeri yalnızca öbürlerinin zamandaş varlığından doğan bir dizgedir."⁸ Öte yandan, içeriğin olduğu gibi anlatımın da tözü her dilde başka başka biçimlere bürünür.⁹ Bir dildeki birimler de, ortaya çıkan bütünün işlemlerini sağlayan düzenek (mekanizma) de başka dillerin birim, dizge ve düzeneklerinden apayrı özellikler taşır, özdeş görünen öğeler bile değersel değişkenlikler içerir. Kısacası hiçbir dil bir başkasıyla çakışmaz. Değişik oranlarda da olsa, ayrılıklar hiçbir durumda ortadan kalkmaz.

• Bilgi yitimiyle birlikte burada değinilen çeşitli önlemlere ilişkin daha geniş bir açıklama için bkz. J.-P. Vinay ve J. Darbelnet, *Stylistique comparee du français et de Vanglais*, Paris, Didier, yeni basım, 1961; J.-P. Vinay, "La traduction humaine", 1968; J.-R. Ladmiral, "Traduction", *La Grande encyclopedie*, 1976.

⁷ özellikle yapısalcılık çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalar bu gerçeği somut örnekleriyle tanıtlamıştır.

•F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, I, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976, s. 107.

•Bkz. L. Hjelmslev, *Proligomenes à une thiorie du langage*, Paris, Ed. de Minuit, 1968.

Bilgi yitimi diye adlandırılan olgu salt *ekinsel-toplumsal* nedenlerden de doğabilir. Çünkü her dil belli bir ekin ve uygarlık çevresinde, belli bir toplumsal ortamda işlevini yerine getirir, bu etkenlerle yoğrulur sürekli olarak. Ekinsel-toplumsal olgulardan kaynaklanan değerlerle yer alır toplum bilincinde, kendine özgü bir düşünce ve duygu kalıbı sunar bireylere. Onun için, diller yalnız içyapıları bakımından değil, dış ortamları açısından da birbirinden ayrılır. Bilgi yitimine yol açan, çeviriyi güçleştiren engeller bu düzlemde de çevirmenin karşısına dikilir.

Yukarda değinilen etkenlerin arakesit noktasında yer aldığını varsayabileceğimiz bildirinin tör'üyle dil içinde bağlandığı *düzey* de değişik açılardan bilgi yitiminin ortaya çıkabileceği gerçeklik düzlemleridir. Bunun nedeni, bildirilerin tek türden olmaması ve değişik düzeyler içermesidir. Kimi bildiriler gündelik konuşmalara ilişkindir, güncel gereksinmelerin dar çerçevesi dışına pek çıkmaz. Kimi bildiriler ise ekinsel dile değgindir, yazınsal kullanımı, şiirsel yaratımı ilgilendirir, özel uzmanlık alanlarına, bilimsel ve uygulayimsal düzlemlere bağlanır. Güçlüklerin belirginleştiği alandır bu. Öte yandan, aynı konuşucu, içinde bulunduğu duruma ve çevreye göre değişik düzeylere bağlanan biçimler, sözcükler, sözdizimsel yapılar, vb. kullanır. Özenli dil, gündelik kullanım, ağızlar, vb. büyük bir çeşitliliğe yol açar. Gene bu düzlemde, kimi kullanımlarda düzenlamalar ağır basar (bilimsel ve uygulayimsal dil), üstdil sorunları ortaya çıkar; kimi kullanımlarda yan anlamlar egemen olur (yazın dili, şiir), genel dilin dizgesi içinde özel ikincil diller oluşur. Salt genel dil çerçevesinde kalarak bu türlü bildirileri çözümleyip yeniden düzgülemek (kodlamak) kuşkusuz olanaksızdır.

Ana çizgileriyle belirlemeye çalıştığımız bu güçlükler ya da bilgi yitimi nedenleri hiçbir zaman tümüyle ortadan kaldırılamaz. Olumsuz etkenler ancak görece nitelik taşıyan birtakım önlemlerle dengelenebilir; o da belli sınırlar içinde. Çünkü, çeviri ne denli başarılı olursa olsun, kaynak dildeki betik ister istemez kimi öğeleri "eksilmiş" olarak erek dilde karşımıza çıkar. Başarılı bir çeviri eylemiyle dönüştürülen betik vardığı noktada bir bakıma aynı olmakla birlikte, bir bakıma da ayrı nitelikler taşıyan, çeşitli açılardan kalkış noktasının ötesine giden ya da onun berisinde kalan bir betik olarak ortaya çıkar.

Güçlüklerin bilinçli olarak saptanması, her güçlüğü karşı kendi alanına uygun görece çözümler getirilmesi birincil özellikli önlem sayılır. Dilbilimin bu konudaki katkısı yadsınamaz. Çeviribilim alanındaki çalışmalar yoğunluk kazandıkça bu katkının kapsamı da kuşkusuz genişleyecektir.

Salt dilsel nedenlere ilişkin güçlükler konusunda çevirmen biçimsel -sözdizimsel, sözlüksel-anlamsal ve deyişbilimsel (bkz. ayrıca aşağıda tür ve düzey sorunları) sorunlarla karşı karşıyadır. Dillerin ayrılığını, bildiri aksatmayacak bir düzeye indirerek erek bildirinin kaynak bildiriyle eş-

değerliğini sağlamak çevirmenin başlıca amacı olduğuna göre, yapılması gereken işlemler üretici-dönüşümsel dilbilgisi örneğinden esinlenilerek saptanmalı, böylece daha geçerli çözümlere doğru yol alınmalıdır. Bir başka deyişle, kaynak dilin yüzeysel yapısından, gerçekleşmiş tümce ya da bildirisinden kalkarak derin yapıya, mantıksal-anlamsal temel ulamlara (kategorilere) inmek, sonra da buradan kalkarak erek dilin eşdeğerli yüzeysel yapılarına ulaşmak gereklidir. Bu iki işlemden birincisi "anlama" sürecine ilişkindir, ikincisi ise "anlatma" sürecine. Gerçekten de, amaç yalnızca bildiriye çözmek ya da anlamak değil, aynı zamanda, anladığını yeniden düzgülemek, uygun biçimde anlatmak, derin yapıdan erek dilin yüzeysel yapısına geçerken dilsel düzeneğin gerektirdiği dönüştürümleri yapmaktır. Çağdaş dilbilimin geliştirdiği yöntemler, her iki dili de iyi bildiği varsayılan bir çevirmenin genellikle bilinçsiz olarak uyguladığı bu işlemlerin güçlük gösteren durumlarda bilinçli bir biçimde gerçekleştirilmesinin çok yararlı olabileceğini göstermektedir. Her dilin yüzeysel yapısına değişik dönüştürüm süreçlerinden geçilerek varılması, eşdeğerli yüzeysel görünümünün çok ayrı biçimlere bürünebileceğini ortaya koyar. Dillerarası eşdeğer birim ve birleşimlerin saptanması, E. Benveniste, E. Nida, vb. dilbilimcilerin gösterdiği doğrultuda bütün dillerde yer alan öge ve özelliklerin ya da tümellerin belirlenmesi¹⁰ bildiriler düzleminde eşdeğerliğin sağlanmasını kolaylaştıran önlemlerdendir. İçerik çözümlenmesi, sözcüksel-anlamsal alanlara ilişkin adbilim (onomazyoloji) ve kavrambilim (semazyoloji)¹¹ çalışmaları, dildeki terimsel ya da sözcüksel boşlukların belli bir izlenince uyarınca yetkili kurum ve kurullar aracılığıyla doldurulması, vb. olumlu sonuçlara ulaşmanın temel koşullarmdandır. Türk Dil Kurumunun kuruluşundan bu yana izlediği doğrultu, başka ülkelerde de (özellikle Fransa'da) son yıllarda tanığı olduğumuz kimi girişimler bu konuda örnek olarak gösterilebilir.

Ekinsel-toplumsal kökenli engelleri aşabilmek için çevirmenin kaynak dilin ortamı üstüne geniş bilgisi olması, göndermeleri tanıması gerekir. Bu bilgi, yanlışları ve yorum yanlışlarını önleyici, olumsuz etkenleri dengeleyici bir işlev yerine getirir. Ama iş bu kadarla bitmez; anlama olgusu bu düzlemde de tek başına yeterli değildir. Anlatımın da seslenen kişilere uygun düşmesi gerekir. Bu kişilerin, değinilen konuya ilişkin önbilgileri olup olmaması, benzer göndermelere yabancı kalıp kalmaması, vb. de çeviriyi büyük ölçüde etkiler. Böylece çeviri edimbilimsel (pragmatik) sorunlara da açılır bir yönüyle. Çevrilen betiğin aktarıldığı dilde bir geleneğe bağlanıp bağlanmaması da burda önem taşır.

¹⁰ Bkz. G. Mounin, *a.g.y.*, s. 208 ve ötesi.

¹¹ Sözcükbilimsel etkinlikler arasında yer alan bu iki daldan *adbilim'âe* kavramlardan kalkılarak bunları belirten gösterenlere ulaşılmaya çalışılır (*adbilim özeladbilim* ya da *onomastik*'le karıştırılmamalıdır); *kavrambilim*'de ise tersine bir yol izlenerek gösterenlerden yola çıkılır ve bunların değgin olduğu gösterilenler belirlenir.

Bildiri tür ve düzeylerine ilişkin sorunlar içinde, doğal dilden türeme yazın dili gibi ikincil dillerle bilim dili gibi üstdiller güçlük oranının -değişik açnardan- doruk noktalarına ulaştığı alanlardır. Üstdiller söz konusu olduğundan, gerekli terimleri bilmek, değinilen konuların yabancı olması (düz) anlamı aktarabilmenin temel koşuludur. Eğer çevrilen betik yazınsal dile bağlanıyorsa, tüm dil düzeylerini içerebilecek çevirinin yalnız bir aktarma olmakla kalmayıp deyiş özelliklerini ve yan anlamları da olanca çeşitlilikleriyle birlikte verebilen bir tür yaratım eylemiyle özdeşleşmesi gerekir. Güçlükler şiir çevirisinde büsbütün yoğunlaşır. Çünkü burada "gösteren" de işe karışır, sesler ve bürünsel (bürüne ya da prozodiye ilişkin olan) öğeler de çevirmenin karşısına dikilir. Çevirinin olanaksızlığını öne sürecekten denli ileri gidenlere de bu düzlemde rastlanır daha çok. Gerçekten de, gösterenleri bürün olgularıyla birlikte bir dilden öbürüne aktrabilmek hiçbir biçimde söz konusu olamaz. Olsa olsa yaklaşık bir izlenim uyandırmak amaçlanabilir. Böylece yorum zorunluğu en geniş boyutlarına ulaşır. Çünkü sözcük hem anlam hem de ses olarak aktarılması gereken bir öge niteliği edinir; betiğin derin anlamı ise neredeyse içerdiği düzün dışında varlığını yitirir.¹² Kısacası anlamı hem içeren hem aşan, gösterenlerin egemenliği altındaki bildiriler söz konusudur. Çeviri bu koşullarda özgün yaratım eylemiyle özdeşleşir bir bakıma.

Görüldüğü gibi, erek bildirinin kaynak bildiriyle eşdeğerliğini sağlamak demek dilsel, ekinsel-toplumsal, türsel ve düzeysel bakımlardan bildirim eylemini bulanıklaştıran, saptıran, engelleyen çeşitli bilgi yitimi olgularını görece sınırlar içinde etkisiz kılmak demektir. Saptamalara göre, güçlükleri aşma konusunda çevirmen göstergesel aktarımdan bildirisel uyarlamaya değin uzanan birçok yola başvurur: Anlam aktarımı ya da öyküntü, yüzeyden yüzeye aktarma olan bağımlı ya da düz çeviri, bir söylem ulamı yerine bir başkasını kullanma -örneğin eylem yerine ad- olan ulamsal değiştirim, anlatımsal değiştirim -örneğin olumlu tümce yerine olumsuz tümce kullanma-, salt kullanım denkliği sağlama. Bu yöntemlere başvurma oram da çevirmenden çevirmene doğal olarak değişir. Kaynak dildeki bir sözcük ya da terimin erek dilin yüzeysel yapısında karşılığı olmadığına ya da söz konusu karşılığı çevirmen bilmediğinde- başvuru göstergesel aktarımdan olabildiğince kaçınmak çevirmenin görevleri arasındadır. Belli bir yoğunluğa ulaştığında dilin iç dengesini sarsan bir yöntemdir bu ve ikincil nedenlilik olgusuna, bir başka deyişle, dildeki öğelerden bir bölümünün aynı dildeki öbür öğelerle açıklanabilmesine ters düşer.

Çeviri eyleminde karşı karşıya gelen dillerin yapısal-düzeneksel ayrılığı, ekinsel-toplumsal ortamı, bildirilerin tür ve düzeyi çeviriyi belli sınırlar içinde kolaylaştırabilir de, güçleştirebilir de. Şu da bir gerçek ki kimi yakınlık ya da benzerlikler kimi durumlarda, beklenenin tersine, yanıltıcı

¹² Bkz. Y. de Andia, "Traduire et se traduire", *Revue des sciences humaines*, 158, 1975-2.

etkenler olarak da ortaya çıkabilir. Bu balamdan güçlüklerin aşılmasında kişisel beceri ve sezginin de çok önemli bir yer tuttuğunu da belirtmeliyiz. Unutmamalı ki *insansal* çeviri *bilgisayar* çevirisinden çok daha değişik koşullarda gerçekleşir ve bu iki etkinliğin birbiriyle karıştırılması büyük yanılgılara yol açar. Yalnız, kişisel beceri ve sezginin tüm görkemiyle ortaya çıkabilmesi için bilimsel gereklerin yerine getirilmesi de kaçınılmaz bir zorunluktur. Çünkü çağdaş anlayışa göre çeviri son çözümlemede, bilime dayalı bir sanattır. Ayrılıklara karşın ve ayrılıklar içinde dillerarası eşdeğerlik sağlamak, kaynak dildeki bildiriye anlam ve işlev açısından olduğu gibi deyiş bakımından da en yakın ve en doğal biçimler aracılığıyla erek dile aktarmak ancak bu gerçeğin bilincine varılmasıyla olanaklı duruma girer.

Kaynak: Türk Dili, Çeviri Sorunları Özel Sayısı, TDK Yay., Sayı:322, Temmuz 1978